

А. И Р И С О В

ИБН СИНО—
МАЪРИФАТПАРВАР
АДИБ

Дизит „Ўзбекистон“, „Правда Востока“
Ўзбекистон Сурх“ бирлашган наприёти
Тошкент—1962

БУЮК энциклопедист, ўз давридаги мавжуд фанларнинг ҳаммасида чуқур из қолдирган машҳур олим Абу Али ибн Синонинг ижодий фаолияти жуда хилма-хил ва ранг-барангдир. У биринчи навбатда дунёда буюк табиб сифатида машҳур бўлиши билан бирга олимлар назарида буюк файласуф сифатида ҳам ҳурматлидир. Ибн Сино номини дастлаб бутун дунёга таратган ва уни абадийлаштирган асарлари унинг инсон учун биринчи навбатда практик жиҳатдан зарур бўлган тиббий асарларидир.

Лекин Ибн Сино машҳур табибгина бўлиб қолмаган эди, у ўз даврининг буюк мутафаккири, кейинги асрлар фани ва адабиётига салмоқли таъсир кўрсата олган буюк сиймо ҳам эди. Унинг медицина, биология, геология ва бошқа аниқ фанлар соҳасидаги асарлари ҳамда фалсафа ва адабиёт бобидаги катта хизматлари уни ҳақли равишда жаҳон фани ва маданиятининг ажойиб намояндаси даражасига кўтарган эди. Унинг фалсафий ва эстетик ғоя ҳамда қарашлари эса жаҳон маданияти эришган зўр илмий ва назарий ютуқлар қаторига кирган эди. Ҳақиқатан ҳам олим ижодида фан ва адабиёт узвий равишда бирлашиб кетиб, ўзининг баракали маҳсулини берган эди.

Ибн Сино ижодидаги ажойиб хусусиятлардан бири шуки, у ўз асарларида даврининг жуда кўп илғор ғояларини баркамол акс эттира олди. Гарчи унинг ўзи баъзи фалсафий масалаларда идеалист бўлиб, кўпгина илғор фикрлари диний иде-

листик қобикда берилган бўлса-да, олим айтмоқчи бўлган асосий фикр ва мақсад ўз даврига нисбатан анча илгор идеяда эди. Бу унинг кўп масалаларда асосли материалист бўлганидан дарак беради.

Дарҳақиқат, Абу Али ибн Сино ҳақиқий гуманист сифатида инсон ақлининг ҳар томонлама ривожланишига, табиат сирлари ва ҳақиқатни билиш мумкинлигига қаттиқ ишонган эди. Ана шунинг учун ҳам олим одамларни бир-бири билан дўст-иноқ бўлиб яшашга, кишиларни тубанликка олиб борадиган адоват ўчоғини бузишга, биродарона аҳия, ҳамжиҳат турмуш кечиришга чақиради. Одамлар шу хилда софдил ва самимий бўлса, бир-бири билан дўст-иноқ бўлиб яшаса, бир ёқадан бош чиқарса, ҳар қандай мушукулларнинг осон, ҳар қандай қийинчиликларнинг бартараф бўлишига ва ҳақиқат сирларининг очилиши мумкинлигига қаттиқ ишонади.

Ана шунинг учун ҳам олим одамларга қарата хитоб қилади:

«Эй биродарлар! Бир-бирингиз билан самимий дўст бўлиб, ҳақиқатни очинглар. Ҳар бир киши ўз биродари учун кўнглидаги самимийликдан (тўсқинлик) пардасини очиб ташласин. Шундай қилингларики, биродарларингиз сизлардан (ўзи билмаган) баъзи нарсаларни ўргансин ва яна бошқалари (бўлса) баъзи нарсаларни ўрганиб, ўзини камолотга етказсин».

Ибн Сино чин маърифатпарвар олим ва адиб эди. У инсонларни фан ва маданият, билим ва маърифат ўчоғини ёқишга, илм йўлида оғишмай юксаклик ва камолот сари интилишга, ҳар бир масалага илмий, ақлий ёндашишга, ростгўй, виждонли бўлишга, хуллас инсонийликнинг энг яхши хислатларини ўзида мужассамлаштиришга ва ин-

сон деган улуг номни янада юқори кўтарилга чақиради.

Олим ўзи даъват этган йўлига намуна ўлароқ ўз давридаги мавжуд фан тараққиётининг барча босқичларини мукаммал эгаллайди. Бу ҳақда у шундай дейди:

Аз қаъри гили сияҳ то авжи зуҳал
Қардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
Берун жастам зи қайди ҳар макру хиял
Ҳар банд кушуда шуд, магар банди ажал.

(Қора тупроқ қаъридин тортиб то Зуҳал (Са-турн) чўққисигача бўлган дунёнинг ҳамма муш-кул масалаларини ҳал қилдим. Мен ҳар қандай макр ва ҳийла тузоғидан қутулиб чиқа олдим, лекин ўлим тугунини еча олмадим).

(Ибн Сино ўз фикрига содиқ ўлароқ фаннинг турли соҳаларини чуқур эгаллаган, жуда кўп аниқ фанларнинг тармоқлари жиловини ўз қўли-га ола билган, бу соҳада катта-катта муваффа-қиятларга эришган эди. Шундай бўлса-да, у ўз илмини ҳали жуда оз, ҳатто билмаганларига нис-батан ҳеч нарса ҳам эмас, деб ўйларди. Олим бу фикрини жуда камтаринлик билан тубандаги ру-бойда баён этган эди:)

Дар парда суҳан намонд ки маълум нашуд,
Қам монд зи асрори ки мафҳум нашуд.
Дар маърифатат ки чу иск фикре кардам,
Маълумам шуд ки ҳеч маълум нашуд.

(Менга маълум бўлган парда ичида гап қол-мади. Тушунилмаган сирлар ҳам оз қолди. Маъ-рифат йўлида шундай яхши фикр юритган бўл-сам-да, ҳеч нарса маълум бўлмаганлиги менга аён бўлиб қолди).

(Лекин унинг фанга, табиат сирларини билиш-га бўлган интилишлари чексиз эди. Ибн Сино бу-

тун фаолиятини ҳақиқатни билишга қаратди, у ўзининг бу йўлдаги интилишларини қуйидаги сатрларда ифодалади:

«Мен о.ш.ш. мартабаларнинг энг чўққисига чиқиб, юксалишни истайман. Паст мартабаларга ҳеч рози бўлмайман. Истаган бу даражамга ё эришмаман, ёки ўлим мени йўлга солади».

Ибн Сино фаннинг жуда кўп, хилма-хил соҳаларига қизиққанини, уларни имкони борича билишга интилганини айтади, айни вақтда фаннинг кўп гармоқлари, кўп соҳалари ҳали ўз камолига етмаганидан афсусланиб камтарлик билан ёзади:

Андар дили ман ҳазор хуршед битофт
Охир ба камол заррайи роҳ наёфт.

(Дилимда минглаб қуёш чарақлади-ю, лекин охирида улар ўз камолига заррача йўл тополмади).

Ибн Сино одамларни илм-камолотни эгаллаш йўлидаги қийинчиликлардан чўчмасликка, дидил ва сабот билан одимлашга ундайди: «Одамларнинг дадили,— дейди у,— келажакдаги ишдан қўрқмайди. Энг қўрқоқ кишигина ўз камолотини охирига тказмайди».

Ибн Сино ўз фаолиятида диний ақойидчиларга, шунингдек жоҳиллиги ҳаддидан ошиб, ўзини олим деб, тоат-ибодатдан пари бормайдиган ҳамда кимки билим ва саиъат, фан ва маърифат билан шуғулланса, уни қоралайдиган, даҳрийликда айблайдиганларга қарши мурасасиз кураш олиб боради, улар устидан истехзо билан қаттиқ кулади:

Бо ин ду-се подон ки чунин медонанд,
Аз хамқ, ки донойи жаҳон ононанд,
Ҳар бош ки ин жамоат аз фarti харий
Ҳар ки у нахараст, кофираш меҳонанд.

(Жоҳиллиги ва аҳмоқлиги туфайли ўзини дунёда доно деб биладиган бу икки-уч нодон билан муносабатда бўлганинда, сен ўзингни эшак деб ҳисобла, чунки дунёда яшаётган ҳар бир киши ўзини эшак деб ҳисобламаса, эшаклиги ҳаддидан ошиб кетган бу жамоат уни кофирга чиқаради).

Бошқа бир ўринда у жоҳилларни дунёда ҳеч нарсани кўра олмайдиган кўр билан тенглаштиради. «Қуёш кўрларга кўринмай беркинганидек,— деб ёзади Ибн Сино,— бу жоҳилларга ҳам дунёда тўғри йўл байроқлари кўринмай қолади». Бу билан Ибн Сино, бундайлар олдида гапириб овора бўлганиндан кўра, илмингни яшириб турганинг дурустроқдир, демоқчи бўлади. У баъзи лаёқатсиз кишиларнинг юқори мансабларга миниб олиши, уларнинг руҳсиз, ҳиссиз ишлари ҳақида куйиниб ёзар экан: «Нуқул жонсиз нарсалар юқорига кўтарилишда давом этаяпти. Ажабо, у ҳам жонсиз бўлса-ю, ҳам ўсса!»— дейди.

Ибн Сино кишиларга оталарча насиҳат қилиб, уларни доимо эҳтиёт бўлишга чақиради, эҳтиёт бўлмаслик эса ёмон оқибатларга олиб бориши мумкинлигини уқтиради. У ёзади: «Сирингни барчага айтишдан эҳтиёт бўл, чунки ақлли бўлиш деган сўз — эҳтиёткор бўлиш деган сўз-дир. Агар сирингни сақласанг, у сенинг асирингдир, барчага ошкора қилсанг, сен сирингнинг асири бўлиб қоласан».

Бошқа бир ўринда Ибн Сино кишиларни огоҳлантириб, уларни илмсиз ва диний ақидалар мағзавасига ботиб қолган кишиларга ўз фикрларини айтавермасликларини таъкидлайди.

«Э оғайним, сен ушбуни билиб ол! Мен, бу «Ишоратлар»да сенга ҳақиқат қаймоқларини сузиб бердим; латиф сўзларга ҳикмат луқмаларини

қуйиб, оғзингга ошалатдим. Сен энди уларни би-
либ олиб, унинг қадрига етмайдиган, ўзи нодон,
фанда билим ва уқувсиз, уқувга ўрганмаган, би-
ринчи кўринидаёқ сен билан жонажон дўстдек,
қални бўлиб кетадиган, лекин ўзи маърифатдан
маҳрум бўлган, кимки файласуфман деса, уни
аданишлар қаторига қўшадиганлардан бахил-
ларча сақлаш»¹.

Маълумки, ўрта асрларда ҳар ким ҳам дин
рамкасида ташқари чиқиб, ақлий ва илмий му-
лоҳазаларни очиқ-ойдин юрита олмас эди, юрит-
ганлар ҳам жуда эҳтиёткорлик билан, дин ва ша-
риятга зид келмайдиган қилиб, диний қобиллар-
га ўраган ҳолатдагина элга ёя олар эди. Буни ях-
ши англаб етган, гоёт эҳтиёткорлик билан иш
кўрган Ибн Синонинг ёзган жуда кўп шеърлари
ва айтган бошқа мулоҳазалари, ҳатто унинг «Ри-
солатут Тайр» ва «Ҳайй ибн Яқзон» номли асар-
лари ҳам ана шундай бекитма рамз-ишоралар
билан суғорилган эди. Шу сабабли кўпчилик тек-
ширувчилар бу муаммони ечолмасдан, мазкур
асарларга турлича қараб келар; олимни гоҳ мис-
тикага, гоҳ суфизмга, гоҳ идеализмнинг бошқа
турларига алоқадор қилиб қўяр эдилар.

Бу ўринда шунини айтиш керакки, Ибн Сино
оддий мусулмон сифатида худо борлигига ишо-
нар эди. Лекин унинг мусулмонлиги бу дунёда
одамларнинг иши фақат тоат-ибодат қилиш, рўза
тутиш ва қуръон ўқишдангина иборат, деб била-
диган қотма қироатхонларга тамомила зид эди.
У фан ва маърифат байроғини баланд кўтариб

¹ Ибн Сино. Китобул ишорот фил мантиқ вал
ҳикмат. Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг
Шарқшунослик институти китоб фонди, инв. № 2210.
13 «б»-бет.

чиққан пешқадам мутафаккир бўлгани учун, мусулмон киши мавжуд билимларини эгаллаганидагина ҳақиқий мусулмон бўла олади, деб тушунар эди. Бу билан Ибн Сино дин олимларининг, бу дунёда фақат тоат-ибодат билан шуғулланиш керак, чунки бу дунё омонат дунё, деган бўлмағур фикрларига қарши чиқади. Шу сабабдан ҳам кўпгина дин ақойидчилари Ибн Синони қуръонга назира ёзган, деб кофирга чиқарган эдилар.

Ибн Сино уларга қарши мана бундай оташин сатрлар ёзган эди:

Куфри чу мани газоф ва осон набувад,
Маҳкамтар аз имони ман имон набувад.
Дар даҳр чу ман який ва он ҳам кофир
Пас дар ҳама даҳр як мусулмон набувад.

(Мени кофир деб асоссиз айблаш унча осон эмас, чунки дунёда менинг имонимдан қаттиқроқ имоннинг ўзи топилмайди. Дунёда менга ўхшаш киши якка-ягона бўлса-ю, у ҳам кофир бўлса, демак, энди бутун дунёда битта ҳам мусулмон йўқ экан-да!)

Душманлар буюк олимни кофир деб қоралабгина қўяқолмасдан, турли-туман баҳоналар ва туҳматлар билан унга ёпирилганлар. Бундай рақибларига қарата улуғ мутафаккирнинг ўзи ҳам аччиқ-аччиқ сўзлар билан ажойиб сатрлар ёзган:

«Агар менинг улуғлигим улар қалбида бунчалик ҳайиқини пайдо қилмаганида эди, улар мени кўп кечириб ўтирмай, ёмонлаган бўлур эдилар. Мен шердекман. Одатда, агар шердан кўрқилса, унга яқинлаша олмайдилар, узоқдан унга чуқур қазибгина ушлайдилар, холос. Итлар шерни кўрганда кўрққанидан акиллайди. Шунга ўхшаб, улар менга кўзларини ўқрайтириб қарайдилар,

чунки мен улуглик талабида ухламай, тонглар оттирдим, улар бўлса, эрталабгача ухладилар. Улар менга нуқул адоват кўзи билан қараб келадилар. Агар уларнинг кўзлари дўстлик назари бўлганида эди, ёмон деб юрадиган парсаларини ёмонламасдан, яхши деб ҳисоблаган бўлур эдилар».

Келтирилган бу сатрлар шоирнинг таржимаи ҳолини чуқурроқ ўрганиш ва билишга даъват этувчи, унинг маърифат йўлидаги курашларида қанчалик қийинчиликларга учраганидан далолат берувчи мисралардир.

Ибн Сино лирик шоир сифатида ҳам кўпгина асарлар ижод қилади. Унинг бизгача сақланиб қолган баъзи лирик шеърларида ажойиб фикрлар образли ифодаланади, уларда турли-туман оригинал ўхшатиш ва тасвирлар, ифодалар, мажоз ва метафоралар кўзга яққол ташланади. У асарларидан бирида ёрнинг қаттиқ кўнгиллилиги, ўзининг эса сабрлилиги ҳақида сўз юритар экан: «Менинг кўнглим қаттиқ сабрли бўлса, сенинг юрагинг қаттиқ қаҳрли экан, менимча, иккимиз ҳам ишқда қаттиқ бир тош эканмиз»,— дейди. Ёр висолига етишиш, унинг ойдек жамолини кўриб, ўзини бахтиёр ҳисоблаш шоирнинг орзусига айланади:

«Эй, мени ҳаста қилган гўзал! Менинг ҳасталигим сенинг қабоқларингдандир. Шундай, улар мени ҳам ҳаста қилади, ҳам тузатади. Мени бахтиёр қиладиган васлингни менга инъом қил. Сенга етишолмасам ҳам, васлингга етишиб, қаноат қилиб тураман. Ахир жавҳар (субстанция) ўрнини араз (акциденция) эгаллайди-ку»¹.

¹ Бу ерда шоир «жавҳар» сўзидан маъшуқанинг ўзини, «араз» сўзидан унинг висолига етишувини англайди.

Шоир ёр мадҳини куйлаган сатрлари билан киши кўз ўнгида дурустгина манзарани гавдалантиради. У ёр сочини тунга, чиройини эса, қўёшга ўхшатиб, бундай ёзади:

«Юзинг ҳуснини сақламоқ учун жамолингни парда билан беркитиб, кўзлардан асрамоқчилар. Мен эсам, юзингдан пардани олиб ташлаб, (уни) очиқ қўйишнинг ўзи билан чиройинг дурустроқ сақланади, деб биламан...»

Шоир бошқа бир ўринда ёр билан учрашган ёшлик, севишган дамлари ва шод-хуррамлик чоғларини эслайди. Ўша онларни хотирига келтириб, ўзини ўзи сўроққа тутаяди:

«Бу ерлар севишганларнинг жойлари-ку, эслай олмаётибсанми?! Ўша сен кўрган нарсалардан бирор асар қолмаганидан таний олмаётибсанми?! Ахир ёноқларимда кўз ёшларим селлари ҳосил қилган из-ажинлар каби, бу жой вайроналарини селлар ювиб кетди-ку! Шундай, у ердаги асарлар худди менинг ёшлигим асарлари ва унинг порлоқ нури ўрнига оқсоч чечаклари келгани каби, йўқ бўлиб кетади.

Чаккаларимдан чиқиб турган сочларимнинг оқлик ранги-чи. У — гўё мени кўрқитиш ва огоҳлантиришга келган бир белги. Менга, бу оқсочларингни бўя, дейишди. Мен уларга, тирикликдаги оқликни ёмон кўраман-у, ўлик ва кўмиладиган оқликни мен нега ёмон кўрмай, дедим».

Ибн Сино май ҳақида ҳам кўпгина шеърлар ёзади. У майни биринчи навбатда даво-шифо учун ва қувватни жойига келтириш учун истеъмол қилишни мақсадга мувофиқ деб билади. Буни ҳақимона ҳал қилиб, бундай дейди:

Май душмани масту дўст бо ҳушёрост;
Андак тарёку, беш заҳри морост.

Дар бисёраш мазаррати андак нест,
Дар андаки у манфаат бисёраст.

(Май мастнинг душмани-ю, ҳушёрнинг дўсти-
дир. Унинг озгинаси тарёк — заҳар давоси-ю, кў-
пи нолон заҳаридир. Кўпидан зарар оз эмас, озида
манфаат ҳам каттадир).

Шоир май ҳақида ёзган рубойларидан бирнда
араб тилини чуқур билишини кўрсатадиган де-
таллар бериш билан бирга, майнинг хурсандчи-
лик, шифолик хусусиятларини тубандагича тас-
вирлайди:

«Бундай қийинчиликларда май жоннинг бир
роҳатидир. Тангрим, менинг роҳатимни кафтим
ичида муҳайё қил. Ток қизи — май севгидан яра-
ланганларга шифо бўлади. Шундай экан, у билан
жароҳатимни даволагин, эй карамли кишининг
фарзанди!»

Классик поэзия асарларида майни мақташ,
улуғлашда дин ва шариат арбобларига қарши
заҳархандалик билан айтилган сатрлар ҳам уч-
райди. Ибн Сино май ҳақида ғазал, рубой ва
поэзиянинг бошқа жанрларида шеър ёзар экан,
у биринчи навбатда табиб-ҳаким сифатида фикр
юритади.

Қуйида Ибн Синонинг май ҳақидаги энг
машҳур ғазалини келтирамыз:

Ғизойи руҳ бувад бодайн раҳиқ, алҳақ,
Ки ранги у кунад аз дур ранги гулро дақ.
Ақиқ пайкару, ёқут рангу, лаъл нишон,
Ҳумой гардад агар журъайи бинушад бақ.
Ба таъм талҳ, чу панди падар ва лек муфид,
Ба пеши мубтил ботил, ба назди доно ҳақ.
Май аз жаҳолати жуҳҳол шуд ба шаръ ҳаром —
Чу маҳ аз сабаби мункирони дин шуд шақ.
Ҳалол гашта ба фатвойи ақл бар доно,
Ҳаром гашта ба аҳкоми шаръ бар аҳмақ.
Шаробро чи гунаҳ, зонки аблаҳе нушад,

Забон ба ҳарза кушояд, диҳад зи даст варақ.
Ҳалол бар уқалоу, ҳаром бар жуҳҳол,
Ки май маҳак бувад ва хайру шарр азу муштақ.
Ғуломи он майи софам ки аз руҳи хубон,
Ба як-ду журъа барорад ҳазор гуна арақ.
Чу Бу Али майи ноб ар хӯрий ҳақимона,
Ба ҳаққи ҳақ ки, вужудат ба ҳақ шавад мулҳақ.

(Тоza бода ростдан ҳам руҳга озиқ беради. Шундайки, унинг ранги (ва ҳиди) олисдан гулнинг ранги (ва ҳиди)ни ҳеч гап қилиб қўяди. Кўриниши ақиқу, ранги ёқут, лаъл сифат, агар бир қултумини ичса, киши Ҳумойга айланиб кетади. Таъм жиҳатдан қараганда, худди ота панд-насиҳатидек аччиққина-ю, лекин фойдали; ёлғончи назарида ёлғону, доно назарида ҳақиқатдир. Жоҳилларнинг жаҳолати туфайли май шариатда, худди динда мункирлар ой бўлинади, деганларидек, ҳаром деб эълон қилинди. Ақл фатвоси билан доноларга ҳалолу, шариат ҳукми билан аҳмоқларга ҳаромдир. Ахир шаробда нима гуноҳ? Агар бир аблаҳ ичса, тилини ҳар балога юритиб, қўлидаги варағини (яъни сирини) бериб қўяди. Шароб оқилларга ҳалолу, жоҳилларга ҳаром, чунки у маҳакнинг ўзгинасидир, яхши-ю ёмон унда ажралиб қолади.

Мен бир-икки қултумининг ўзи яхшилар ёноғида минг турли тер чиқарадиган соф май бандасиман. Агар Бу Алига ўхшаб донолик билан майи ноб ичсанг, худо ҳақи, ҳақиқатга эришган бўласан).

Шоир май ҳақидаги шеърларида баён этган фикрларини, олға сурган идеяларини дин арбобларига, шариат пешволарига, қотиб қолган ақоидчиларга, тоат-ибодатдан бошқа ҳеч нарсани билмайдиган, дунёвий илмлар билан шуғулланмайдиган ва дунёвий ишлардан юз ўгирган кишилар тоифасига қарама-қарши қўяди; улар ус-

тидан истедю қилиб кулади. Ибн Синопинг дунё-қарашда материалистик қараш асосий ўрин тутади. Унинг медицина ва бошқа аниқ фанлар билан шуғулланишининг ўзи олимнинг бу позицияда мустақкам турганлигидан далолат беради. Бундан ташқари, олимнинг фалсафий системаси материалистик позиция ҳисобланган тўрт элемент (аносири арбаа) таълимотига асосланади. Унинг ўзи,— маъдан, ўсимлик ва ҳайвон жинсидан бўлган мураккаб жисмларнинг асоси тўрт унсурдир,— дейди. Моддий дунёни диққат-эътибор билан кузатади, ўрганади ва мулоҳазалар юритади. У ёзади:

Ҳар ҳайъату, ҳар нақш ки, шуд маҳв кунун,
Дар махзани рўзгор гардад махзун.
Чун боз ҳамин вазъ шавад вазъи фалак.
Аз пардаи ғайбаш оварад **ҳақ** берун.

(Ҳозир йўқ бўлиб кетадигандай бўлиб кўринадиган ҳар бир нақш давр хазинасида (йўқ бўлиб кетмай), йиғилиб бораверади; фалак шу таҳлитда бораверса, парда остидан улар яна пайдо бўлиб бораверади).

Бу ҳақиқатан ҳам Ибн Синопинг изчил кузатувчан эканлиги ва стихиялик материализм позициясида туриб иш юритганини кўрсатади. Лекин олим яшаган даврнинг қолақлиги унинг тарихий чекланиб қолишига сабаб бўлади ва материалистик қарашларининг ривожланишига тўсқинлик қилади.

Ибн Сино кўпгина масалаларни материалистик ҳал қилса ҳам, фалсафанинг асосий масалаларида идеалистик позицияда туради. Лекин шунга қарамай, у ўзига маълум бўлган барча билимларни тўла-тўқис эгаллайди, кўп масалаларни дадиллик билан мустақил ва оригинал ҳал этишга интилади ва ўзи киришган йўлига содиқ

қолиб, унга сўз ва қалами билан хизмат қилади; мўл-кўл ютуқ ва ғалабаларга эришади.

Ибн Сино фикрича, фан инсониятга хизмат қилиши, олимлар табиат қонунларини очиб, авлоддан-авлодга етказишлари керак.

Абу Али ибн Сино яшаб ижод этган даврда идеология соҳасида ҳам қарама-қаршилиқлар кучли эди. Ҳукмрон доираларнинг ўзаро доимий урушлари, шаҳзодаларнинг бир-бири билан тахт таллашишлари, юқори табақа ўртасида мансаб учун бўлган икир-чикир курашлар ва тортишувлар — буларнинг ҳаммаси меҳнаткаш халқ оммасининг бошига битган «туғма» кулфат эди. Халқ бошига муттасил тушаётган фалокатлар, чексиз азоб-уқубат ва хонавайронликлар, тинимсиз қон тўкиш, кескинлик ва ғалаёнлар ўша давр идеологиясига таъсир этмай қолмас эди.

Олим дунёда юз бераётган адолатсизлик, норозилик ва тенгсизликни кўради, уларни ўзича мушоҳида қилади, аммо уларнинг сабабларини тополмайди, ҳайронлик дарёсига шўнғиб, оламни тушуна олмаганини, дунё, ҳаёт — бөрлиқ фалсафаси билан боши қотганини шикоятомуз ёзади:

Эй кош, бидонаме, ки ман кистаме,
Саргашта ба олам аз пай чистаме?
Гар муқбилам осудаю хуш зистаме,
Варна баҳазор дийда бигиристаме.

(Эҳ кошки эди, мен ўзимнинг кимлигимни, оламда нима учун тештираб юрганимни билсам эдим. Агар келажаким хайрли бўлса эди, майли, тинчгина, бемалол тирикчилигимни қилаверардим. Ва бордию агар ундай бўлмаса, юз кўз билан ўкирардим).

Ибн Сино инсон ҳақида, унинг келажаги, нега туғилиб, нега ўлаётгани, дунёнинг қонун-қоидалари ҳақида мушоҳида қилади; дин-шариат ар-

бобларининг, одамлар ўлгандан кейин тирилади,
деган сафсатасига қарши пичинг билан мана бун-
дай дейди:

Ҳазор шахси карим аз вужуд шуд баадам,
Ки як карим намнояд аз адам бавужуд.

(Минглаб нафар улуғ зотлар борликдан йўқ-
ликка кетдилар. Ахир бу улуғ зотларнинг бирор-
таси ҳам йўқликдан борликка келмаяптилар-ку!)

Ибн Сино ўткир шоир сифатида худо, дин ва
шариат пешволарига қарши ажойиб мисралар
яратади. Тангрига қарата ёзган қуйидаги ру-
бойида айтади:

Мойим баафъу ту тавалло карда
Ва зи тоату масият табарро карда.
Онжо ки инояти ту бошад, бошад —
Нокарда чу карда, карда чу нокарда.

(Бизлар сенинг кечиришингга ишонган киши-
лармиз. Чунки биз тоат-ибодатдан юз ўгирган
кишилармиз. Бизга сенинг иноятинг бўлса, бўл-
ди, чунки агар сен хоҳласанг, тоат-ибодат қилма-
ган қилган ҳисобига, қилган эса қилмаган ҳисо-
бига ўтаверади).

Шоир ушбу рубойи билан ислом дини ва ша-
риат ҳукмларини қўпориб ташлайди, кишиларни
ақл-идрок билан иш юритишга ундайди.

Шоир-файласуфнинг фикри доимо ана шун-
дай ҳаёт муаммолари билан банд бўлади. У қай-
си ўлка ёки шаҳарга бормасин, ҳамма ерда ҳам
«хуроз бир хилда қичқиришини», ҳамма ерда ҳам
адолатсизлик ва инсоний ҳуқуқни оёқ ости қи-
лиш ҳоллари мавжудлигини кўради. Ҳамма жой-
да ҳам одамлар дунёга келганидан ўзи сингари
ҳайронлигини, боши қотганлигини пайқайди;
ҳамма жойда ҳам у «ҳайронлик кафтини иянгга

тировчидан ёки пушаймонлик бармоғини тинглаб турувчидан бошқани. кўрмаганини» ёзади.

Бундай ҳоллар олимнинг дунёқарашига салбий таъсир этмай қўймади, албатта. Унинг сарсон-саргардонлиги, қувгинда юришлари ундаги пессимизмни кучайтирди, унинг идеалистик қарашларини ривожлантирди.

* * *

Ибн Сино назмий асарлар ёзиш билан бир қаторда кўпгина насрий адабий асарлар ҳам ёзади. Унинг «Ҳайй ибн Яқзон» («Уйғоқ ўғли Тирик»), «Рисолатут Тайр» («Қуш рисоласи»), «Саломон ва Ибсол», «Юсуф қиссаси» асарлари мутафаккир олимнинг адабий ижодида катта ўрин тутди.

Ибн Синонинг «Ҳайй ибн Яқзон» повести кейинчалик испан ёзувчиси Ибн Туфайлнинг шундай номли романига ижодий туртки бўлиб хизмат қилади. Гарчанд Ибн Сино билан Ибн Туфайл яратган асарларнинг сюжети бошқа-бошқа бўлса ҳам, улар кўп жиҳатдан бир-бирига яқин туради. «Рисолатут Тайр» эса Фаридиддин Аттор ва Навоийнинг шу ном ва мавзуда асар ёзишларига заминлик вазифасини ўтайди.

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» қиссаси фақат Тошкентдагина мавжуддир. Ҳозир бу асар Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абурайҳон Беруний номли Шарқшунослик институтининг китоб фондида сақланмоқда¹.

«Саломон ва Ибсол» қиссасининг мазмуни қуйидагича:

Саломон билан Ибсол ака-ука бўладилар. Ибсол ўз акаси Саломон қўлида тарбияланади. У

¹ Расоилу ҳукамо, ЎзФАШИ китоб фонди, инв. № 2385, 101 Б-103 Б-варақлар.

жуда одобли, ўқимишли ва жуда чиройли бўлади. Ибсол балоғатга етгач, акасининг хотини уни яхши кўриб қолади. Буни сезган Ибсол ўзини ян-гасидан четга тортиб юради. Аммо хотин борган сари Ибсол билан яқинлашишга интилади. Ниҳоят у фурсат топиб, Ибсолни танҳо учратади ва унинг бўйнига қўл ташлайди. Ибсол уни жеркиб беради, хотин эса, сеи синаб кўриш учунгина шундай қилдим, деб қасам ичади.

Сўнгра хотин бу йўл билан ўз мақсадига эриша олмагач, бошқа йўл топади. У Ибсолга ўзининг синглисини олиб бериб, ўз мақсадига етмоқчи бўлади ва бу тўғрида Саломон билан маслаҳат қилади. Саломон маслаҳатни маъқуллайди. Кейин хотин синглиси ҳузурига бориб, уни Ибсолга олиб бермоқчилигини, лекин бундан мақсади ўзининг Ибсол билан бирга бўлишлигини айтади ва синглисини кўндиради. Уйланишга Ибсол ҳам кўнади. Кейин хотин Ибсол олдига келиб, синглим жуда уятчанг қиз, шунинг учун сен унинг олдига бир ой мобайнида кундуз куни кирмай, тун қоронғусида киргин, деб уқтиради. Тўй бўлиб ўтади. Ибсол қаллиғи олдига тунда кириши биланоқ, қаллиқ уни дарҳол қучоқлаб олади. Ибсол бундан ҳайратга келади. Янгаси «жуда уятчанг» деб таърифлаган қизнинг бундай ножўя ҳаракатини кўриб ажабланади ва шубҳа қила бошлайди. Шу вақт бирдан чақмоқ чақилади-ю, қаршисидаги аёлнинг юзи кўринади. Қараса, рупарасида турган аёл унинг қаллиғи эмас, балки ўзининг янгаси экан.

Ибсол индамай, қайтиб чиқиб кетади. У янгасини ўзидан совутишни уйлаб, бу даргоҳдан йироқлашмоқчи бўлади. Кейин акасидан ўлкаларни фатҳ этиш учун лашкар билан жўпатишини илтимос қилади. Акаси кўниб, унга лашкар тўплаб

беради. Ибсол жўнаб кетади ва бутун дунёни эгаллаб қайтади.

Ибсол, янгам энди мени унутгандир, деб ўйлайди, лекин аксинча бўлиб чиқади. Хотин ҳамон эски дардида бўлади.

Кўп ўтмай ака-ука Саломон ва Ибсоллар давлатига қарши душман бош кўтаради. Саломон Ибсолни аскар бошлиғи қилиб, душманни даф қилишга жўнатади. Хотин эндиликда Ибсолни қўлга кирита олмаслигига ақли етади-да, ундан қасд олишга чоғланади. У бир неча аскар бошлиқларига мол-дунё бериб, Ибсолни жанг майдонида ҳалок қилишларини тайинлайди. Душман ғолиб келади. Ибсол жанг майдонида беҳуш бўлиб йиқилади, қолганлари қочади. Ибсол бир қанча вақтдан сўнг ҳушига келиб, юртига қайтиб келади. Сўнгра душманларга қарши қайта отланиб, ҳаммасини ер билан яксон қилади. Кейин янғаси ўз сирининг ошкор бўлиб қолишидан қўрқиб, яна Ибсолни ўлдириш чорасини ахтара бошлайди. Ниҳоят у икки ошхона хизматчисини йўлга солиб, Ибсолга заҳар солинган овқатни бердиради. Ибсол ўлади. Орадан кўп вақт ўтмай бутун сир Саломонга маълум бўлиб қолади. У хотини ва икки ошхона хизматчисини, улар укаси Ибсолга нима бериб ўлдирган бўлсалар, уларга ҳам худди шуни ичириб ўлдиради.

Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» қиссаси ҳажм жиҳатидан кичик бўлишига қарамай, ўз олдига катта тарбиявий масалаларни қўяди. Повестда сабот ва матонатли, чидамли ва интизомли, софдил ва ажойиб бир йигит — Ибсол образини ҳамда ҳар қандай йўл билан бўлса-да, ўзининг ифлос мақсадини амалга оширишга тиришадиган, бу йўлда ҳеч нарсадан тоймайдиган салбий бир аёл образини беради. Асарнинг маз-

муни, композициясининг йўналиши ва образлари унинг авторининг уста ҳикоянавислигидан дарак беради.

Ибн Синонинг бу асари билан маълум бир табақа кишиларини тарбиялашга уринганлиги сезилиб турибди. Саломоннинг хотини образи феодал сароӣ муҳитига характерли бўлган типлардан бири эканлиги ана шундан далолат бериб турибди.

Қиссада Ибсол образи аста-секин чуқурлаша ва ёрқинлаша боради.

Ибсол, дастлаб, янгасининг ноҳўя хатти-ҳаракатини сезиб, уйдан чиқиб кетади. Бу унинг янгасидаги ёмон туйғуларни йўқотиш учун топган бирдан-бир чораси эди. Лекин иш бу билан тугамайди. Ибсол акаси: «Ахир у сени ўз бағрига олиб тарбиялади, сен бола эдинг, у сенга оналик кўзи билан қаради», деб айтганидан кейингина уйга қайтади. Саломон бу билан Ибсолда янгасига нисбатан пайдо бўлган ёмон тушунчага зарба беради. Бунда Ибсол ҳали фақат уятчан йигит сифатидагина гавдаланади.

Автор Саломоннинг хотини Ибсолга севги изҳор қилган пайтда унинг қанчалик ранжиганини кўрсатиш билан Ибсол образини яна пишитади ва ёрқинлаштиради. Охирида хотин ўз ярамас қилиғи учун Ибсолдан дакки еб, тилёғламалик қилишга ўтади.— Мен сени синаб кўриш учун шундай қилган эдим,— дейди. Хотин энди бундай қилмасликка қасам ичади. Булар Ибсол образини пишитишга ёрдам берадиган яна бир штрих сифатида хизмат қилади. Ниҳоят, хотин Ибсол билан яқинлашишга чора топа олмагач, уни ўз синглисига уйлантириб, ўрнига ўзи кириб ётади. Бунда ҳам Ибсол найрангни сезиб қолиб, хотинни ташлаб чиқиб кетади. Бу билан Ибн Сино Ибсол образини янада пишитиб, вояга етказди.

Ибсол жангдан қайтгач, хотин кўришини баҳона қилиб, уни қучоқламоқчи бўлади. Аммо Ибсол дўқ уриб, уни ўзига яқинлаштирмайди. Образнинг софлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмаслик учун автор ана шундай деталь ишлатади. Ибсол ўлса ўлади-ки, лекин шармандалик йўлига кирмайди.

Асар охирида китобхон кўз ўнгида етук, пухта ва анча қуюқлашган, туйғуларга мутлақо бўйсунмайдиган образ гавдаланади. Иккинчидан, хотиннинг бутун қилмишлари, ишлатган ҳийланайранглари барбод бўлади, эгриликнинг тўғрилиқ устидан ҳукмрон бўла олмаслиги ойдинлашади.

Ибн Сино пейзажларни, табиат ҳолатларининг тасвирларини ҳам эътиборсиз қолдирмайди. У пейзажлардан жуда усталик билан фойдаланади. Ибсолнинг ўз қаллиғи олдига тим қоронғи кечада кирганида булут билан қопланган осмонда тўсатдан кетма-кет чақмоқ чақнаб кетган пайт тасвири бунга яққол мисол бўла олади. Бу штрих автор томонидан жуда ўринли, ўз жойида, жуда ҳам усталик билан ишлатилади. Бундан ташқари, Ибсол ўлганидан кейин унга тутилган аза ва чекилган қайғуларни тасвирлашда ҳам Ибн Сино табиат ҳодисаларига мурожаат қилиб, улардан мазкур ҳолатларни таъсирли баён этишда моҳирона фойдаланади.

Умуман айтганда, Ибн Синонинг бу қиссаси ўрта аср адабиётининг ажойиб намунаси ҳисобланади. Унинг ўзи ҳам бу асарига алоҳида аҳамият беради. Шунинг учун «Ишорот» деган асарида: «Агар қулогингга чалинган (сўзлар) ва эшитганларнинг орасида «Саломон ва Ибсол» қиссаси сенга ёқиб қолса, шунда сен билгинки, агар сен ирфон аҳлидан бўлсанг, Саломон сенинг

учун тўқилган масал, Ибсол бўлса маърифатдаги даражанг учун тўқилган масалдир. Ундан кейин, агар кучинг етса, бу рамзни ечгин», деб ёзди-ки, бу авторнинг мазкур асарга чиндан зўр эътибор берганлигини асосли равишда тасдиқлайди. Бунда Ибн Сино кишига қарата, сен Саломон сингарни ўзингга ўзинг эга бўл, ўзингга шоҳ бўл, сеннинг маърифий даражанг эса Ибсолдай бўлсини, одобли, ахлоқли, интизомли, софдил бўл, ёлгончи ва жоҳилларга нисбатан раҳмсиз бўл, шиддатли адолатпарвар бўл, демоқчи бўлади.

Ибн Сино Юсуф ҳақида ҳам қисса ёзади. Бу қиссани ёзишдан олим «Саломон ва Ибсол» қиссасидаги софдил йигит Ибсол образи каби Юсуф образи орқали ҳам кишидаги энг олижаноб фазилатларни тарғиб қилиш ва бунга ундаш мақсадни кўзда тутди. Чунки Юсуф яхши хулқли, чидамли ва чиройли бўлишига қарамай, ўз ҳуснига берилиб, катта кетмайди.

Ибн Сино Юсуф ҳақидаги қиссасида Ибсол образидаги мавжуд олижаноб фазилатларни Юсуф образида янада такомиллаштириб, ўз идеалларини янада чуқурроқ ва равшанроқ кўрсатиб беради.

Ибн Синонинг «Рисолатут Тайр» («Қуш рисоласи») асари унинг адабий ижоди ва дунёқарашини билишда муҳим асарлардан ҳисобланади. Бу асар, аслида, рамз-ишоралар билан ёзилган бўлиб, олимнинг таржимаи ҳолини билишда катта аҳамият қозонади.

«Рисолатут Тайр» асарининг бош қисми олимнинг дустлик ҳақидаги насиҳатларидан иборат. Бу ерда у одамларни бир-бири билан аҳил, дўст бўлиб яшашга, дўстликнинг қадрига етишга, унинг тўла маъносини яхши тушуниб, уқиб олиш-

га чақиради. Оғзида дўстман, деб, амалда дўстининг ҳолидан хабар олмайдиган, номигагина дўст бўлиб юрадиган кишиларни қоралайди.

Ёзувчи қиссани қуш тилидан баён қилади.

Бир гуруҳ овчилар қушларга тузоқ қўйиб, узлари пичан орқасига яширинадилар.

Шунда,— дейди ҳикоя қилувчи қуш,— мен қушларнинг бир тўдаси ичида эдим. Биз сердон жойни ва ўзимизга ўхшаган қушларни кўриб, ҳеч нарсадан хавфсирамай, овчилар тузоқ қўйган ерга қўндик, лекин тўпимиз билан тузоққа илиндик. Ҳалқалар бўйнимизга ўралиб, оёқларимизни тузоқлар банд қилди. Тузоқлардан қутулиш учун қанча уринсак ҳам, бундан ҳеч фойда чиқмади, қайтанга тузоққа баттар ўралашиб қолдик; ҳалок бўлишимизга кўзимиз етиб, қутулиш чорасини ўйлаб ётдик. Бирдан кўзимизга учиб бораётган бир гала қушлар кўриниб қолди. Уларнинг бош қанотлари озод бўлса ҳам, оёқларида тузоқ қолдиқлари бор эди. Мен, зора у қушлар бизга яқинроқ келиб қутулиш йўлини кўрсатса, деган умидда уларни чақирдим. Улар менинг қафасдалигимни кўриб, овчилар ҳийласини эслашди ва мендан янада узоқлашишди, лекин илгариги чин дўстлигимиз ҳақида гапириб, ёлборганимдан кейингина менга яқин келишди. Мен улардан ҳоли аҳвол сўраган эдим, мен мубтало бўлган нарсага улар ҳам учраганликларини, сўнгра бунга кўникиб қолганликларини гапириб беришди. Кейин улар бўйнимдан тузоқни, қанотларимдан кўзанақни олиб ташлашди. Мен оёқларимдан ҳалқаларни ҳам олиб ташлашларини илтимос қилган эдим, улар менга, агар бу иш қўлимиздан келганида эди, биз аввал ўз оёғимизни бўшатиб олган бўлур эдик, дейишди. Шу таҳлитда учмоқчи бўлдик. Шунда улар менга, олдинда жуда кўп да-

вонлар бор, сен биз билан учсанг, биз сенга тўғри йўлни курсатиб қўямиз, дейишди.

Улар билан бирга учиб кетдим. Кенг водийлар бўйлаб парвоз қилиб, баланд тоғ чўққисига қўндик. Атроф-теварагимизга бундай қарасак, ҳали олдимизда яна саккизта тоғ турибди. Душманимиздан хавотирланиб, бу ердаң тезда кўтарилдикда, олти тоғдан ўтиб, еттинчисига етдик. У ер жуда обод жой экан, ноз-неъматларидан еб, бир оз ором олдик. Душман изма-из етиб келиб қолмасин деган хавфда у ердан ҳам тезда жўнаб қолдик ва саккизинчи тоққа етиб келдик. Бу ер ҳам жуда ажойиб жой экан, бу ерда шундай қушлар бор эканки, ундайларини умримда асло кўрган эмасман. Биз уларга дардимизни баён қилган эдик, улар мана шу тоғнинг орқасида бир шаҳар бор, ўша ерда буюк амир — подшо ўтиради, бориб унга арзингларни айтинглар, дейишди. Биз улар айтган жойга бориб, шоҳ даргоҳига киришга рухсат кутиб турдик. Кейин шоҳдан буйруқ келиб, биз ичкари кирдик. Қирган жойимиз жуда ҳам гўзал бир саҳн-сарой экан, унинг таъриф ва тавсифини гапириб бериш қийин. Ундан ўтганимиздан кейин кенг ва ярақлаган саҳндан парда очилди. Бу саҳн олдида аввалги саҳн торроқ туюлди. Ниҳоят, биз подшо ҳужрасига етдик. Парда кўтарилиб, шоҳнинг жамолига кўзимиз тушгач, беҳуш бўлиб, дардимизни айтолмай қолдик. Ҳайрият, унинг ўзи ниятимизни пайқаб, ўз лутфи билан эҳшумимизни жойига келтирди. Кейин биз дадилланиб, ўз кечмишларимизни гапириб бердик. У, оёқларингиздаги тузоқни уни қўйган кишидан бўлак ҳеч ким ечолмайди; мен уларга бир элчи юбораман, мазкур элчи сизларни озод қилиб юборишни овчиларга тайинлайди; хурсанд бўлиб

тарқалниглар, деди. Биз элчи билан изимизга қайтдик.

«Рисолатут Тайр» қиссасининг сюжети ана шундан иборат.

Гарчи бу асарнинг қаҳрамонлари қушлар бўлса-да, аслида уларнинг замирида инсонлар, реал ҳаёт кишилари ётади. Асарни синчиклаб ўқиб чиққан ҳар бир киши уни ўз муаллифининг кечмишидан ҳикоя қилган рамзий ишоралар эканига амин бўлади. Чиндан ҳам, бу асардаги рамзий ишоралардан олимнинг ўз давридан шикоят, тортган жабру жафо ва алам-ситамлари, тинч-осуда турмушга эриша олмагани, саргардонликда ҳаёт кечиргани яққол сезилиб туради. Бошқача айтганда, бунда Ибн Сино ўз таржиман ҳолини қисқача эслатиб ўтади. Олим ҳукмрон синфнинг ўзаро олиб борган курашлари натижасида ўзининг шаҳарма-шаҳар кезишга мажбур бўлганини, кўпгина асарлари ва илмий фаолияти таъқиб остига олинганини ўз асарига рамзий йўллар билан сингдириб юборади.

Аслини олганда, асардаги тузоқ Маҳмуд Ғазнавийнинг чангалидир, қушларнинг бош ва қанотларининг озод бўлиши Хоразмшоҳ мамлакатадаги олимларнинг тақдирлари ўз қўлларида эканлигидир, қушларнинг оёқларида тузоқ қолдиқларининг қолиши ва душманнинг изма-из қувиб келишидан қўрқув — улар қайси ўлка, қайси шаҳарга бормасинлар, барибир, ҳамон муҳайё бўлиб турган Маҳмуднинг таъқибидан қутулмаганликларидир, устидан учиб ўтилган тоғ-водийлар — Ибн Сино қочиб юрган шаҳарлардир. Қушларнинг арз-дод қилиб бир подшо ҳузурига боришлари ва у подшонинг қушларга элчи қўшиб бериши — Хоразмшоҳ Маъмуннинг Ибн

Сино Хоразмдан қочганида унга йўл кўрсатадиган киши қўшиб берганлигидир.

Хулоса қилиб айтганда, олимнинг «Қуш рисо-ласи» ўрта аср бадий фалсафий адабиётининг ажойиб намуналаридандир.

Ибн Синонинг бу хилдаги асарларидан яна бири «Ҳайй ибн Яқзон» («Уйғоқ ўғли Тирик») қиссасидир. Бу қиссада нақл этилишича, ҳикоя қилувчи шахс боғда ўртоқлари билан сайр қилиб юрганида қаршисида келаётган бир нуроний қа-рияга дуч келади. У билан танишгуси келиб қа-рияга яқинлашгач, чол йигитдан олдин унга са-лом беради. Йигит чолдан отини сўраса, номим Ҳайй — Тирик, отамнинг исми Яқзон — Уйғоқ, ватаним — Байтул Муқаддас, ҳунарим — дунёни саёҳат қилиш, дейди. Кейин чол дунёни саёҳат қилганини: кўрган-билган нарсаларини йигитга сўзлаб беради.

Ибн Сино мазкур нуроний чол мисолида ақл-ни кўрсатмоқчи бўлади ҳамда бу ақл дунёда ке-зиб юради ва ҳар бир даргоҳга кира олади, дей-ди. Чол йигитни ўз орқасидан юришга даъват қилади. Бундан олимнинг кишиларни илм кети-дан боришга даъват қилгани англашилади.

Қиссадаги Ақл — Уйғоқ ўғли Тирик одамлар-ни кишиларнинг феъл-атворини, табиатини чу-қурроқ тушуниш учун фаросат илми — мантиқни билишга даъват этади. Негаки, бу илм, Ибн Сино ибораси билан айтганда, фойдаси нақд илмлар-дан бўлиб, кишининг дидини ўстиради, фикр до-ирасини кенгайтиради, билган-билмаганларини кўз ўнгига келтириб, уни тартибга солади.

Бунда Ибн Сино эски фалсафадаги ақлий объ-ектларни моддий нарсалар сифатида гавдалан-тиради. Киши характерлари жисмоний қувват-лар бўлиб келиб, уни биринчи шахсга нисбатан

ошналар тариқасида олади ва шу қабилда бу ошналарни классификация қилади.

Инстинкт, шаҳватга берилиш, ғазаб, очкўзлик, ялқовлик, хасад, зулм ва ўғирлик каби кишида бўладиган айрим хусусиятлар ақлий объектлар турига киради. Қиссада мана шу объектларнинг фойдали ва зарарли томонлари, улар билан қандай муносабатда бўлиш кераклиги ҳақида фикр юритилади.

Инсон, табиатан, ҳар нарсани тушуниш, би-
лиш, сезиш қобилиятларига эга. Лекин унда бир
неча ёмон хислатлар — очкўзлик, бировга зулм
қилиш, ўғирлик қилиш ва ёлғончилик сингари
ёмон хусусиятлар, Ибн Сино айтмоқчи бўлгани-
дек, ёмон ошналар ҳам бор. Буларнинг ҳар бири
кишини гирдобига тортиб, инсон табиатидаги
мавжуд қобилиятнинг нормал ишлашига йўл қўй-
майди; халақит беради, унда таги пуч ва бўлма-
гур нарсаларга мойилликни орттиради. Булар
одамнинг ёмон ошналари, тўғрироғи, душманла-
ридир; ҳаётда киши, биринчи навбатда, мана шу
душманларга қарши курашмоғи, Ибн Сино тили
билан айтганда, киши ўз жиловини ундай душ-
манлар қўлига тутқазиб қўймаслиги, уларнинг
ўзига етакчи бўлишига йўл қўймаслиги керак.
Доимо ақл ишлатиб, улардан устун келишга,
уларнинг жиловини қўлга олишга ҳаракат қили-
ши лозим. Киши шундай қилганида, у «ошна-
лар»ини тўғри йўлга бошлаган бўлади. Бунинг
учун Ибн Сино кишини қаттиқ туришга, «ошна-
лар»и уни забт этиб олмасдан бурун «ошналар»-
ни забт этиб олишга ундайди. Акс ҳолда танбал
ошнанг сени танбаллик — ялқовликка судрайди,
ёлғончи ошнанг ҳақ нарсаларни ноҳаққа чиқа-
ради, ёлғон-яшиқ, тубсиз нарсаларни ростга
айлантириб кўрсатишга уринади, сенга кўз бў-

ямачилик ролини ўйнашга хизмат қилади, дейди.

Ибн Сино қиссанинг бош қисмида, аслида, бундай ҳикоя қилмоқчи ва: Мен эс-ҳушимни таниб олган чоғимда, менда илм-маърифат олишга истақ пайдо бўлди. Кейин фанга фикри-зикрим (асарда: ошна-оғайнилар) билан киришдим. Салгина ижтиҳод қилган эдим, кўзим ҳам очилиб кетди; унинг натижаси бўлган Ақл (қиссада: Ҳайй ибн Яқзон) назаримда намоён бўлди. Менинг илм соҳасида меҳр билан қадам ранжида қилганимни кўриб, илм менга ўз жамолини кўрсатди, мени қутлаб қарши олди (асарда: Ҳайй ибн Яқзон менга аввал салом берди). Бундай ўйлаб қарасам, Ақл-илм жуда қадим замонлардан бери давом этиб келар экан. У ўлимни билмайдиган — Уйғоқ, қаримайдиган — ёш, бели букилмайдиган — барваста, нуроний, ким унга ошна бўламан деса, у билан қалинлашадиган ва уни олқишлаб кутиб оладиган нарса экан. Мен тафаккур қилиб, ўзимга зарур бўлган ва билишим мумкин бўлган нарсаларни ўқишга киришдим; бу йўлда ақлни ишга солиб, ўзимни кўп гидирлардан, ёмон кирдикорлардан сақлашга улгура олдим; ёмонликлардан четлашишга олиб борадиган ҳар хил хусусиятларимни билиб олдим. Қайси феъя-атворим менга дўсту, қайсиниси душман эканини, қайсилари менга фойда бериб, қайсилари зиён беришини, қайсилари мени тўғри йўлга-ю, қайсилари эгри йўлга бошлашини англадим. Хуллас, мен ўзимни ўзим яхшилаб синчиклаб ўргандим, кимлигимни тушундим ва шундан кейин билиб ишимни қилган эдим, катта-катта ютуқларга эришдим, демоқчи бўлади,

Ибн Синонинг биз юқорида кўриб ва танишиб ўтганимиз уччала насрий асари икки планда

ёзилган: бунда у ҳам адиб, ҳам файласуф сифатида қалам тебратган. Бу, албатта, биринчи навбатга, Ибн Синонинг улуғ файласуф, етук адиб ва буюк мутафаккир эканлиги билан изоҳланади.

Ибн Синонинг ҳар уччала асарининг тили бир-биридан қолишмайдиган даражада оғир бўлиб, баъзи ҳолларда олим ҳатто ўз давридаёқ, истемолдан чиқиб кетган ибора, жумла ва сўзларни ишлатади; баъзан синоним сўзларни бирин-кетин келтириб, уларнинг ҳар биридаги ўзига хос маъноларни беришга интилади. Баъзи ҳолларда эса қуръон тилига хос узук-узук жумлалар тузишга ҳаракат қилади. Бу кейинги ҳол унинг «Саломон ва Ибсол» қиссасида учрайди. Бундан ташқари Ибн Сино уларда араб тилини тубдан чуқур билгани сабаблими, ҳар ҳолда, баъзан маълум бир фикрни ифодалаш учун зарур бўлган сўзлардан ташқари жуда кўп бир хил маъноли сўзларни тизиб, қалаштириб юборади. Бу ҳол айниқса унинг «Ҳайй ибн Яқзон» қиссасида кўзга яққол ташланади.

Ибн Сино таржиман ҳолида шундай бир нақл бор:

Ибн Синонинг шогирди Абу Убайд Жузжоний бундай ҳикоя қилади: бир кун Ибн Сино тил олими Абу Мансур ал Жаббон билан амир Алауддавла ҳузурида суҳбатлашиб ўтирганида араб тили ҳақида гап айланиб қолади. Шунда Ибн Сино бу хусусда ўз фикрини билдиради. Унинг гапи Абу Мансурга маъқул тушмайди, шекилли, у Ибн Синога киноя билан: «Сен ҳаким ва файласуфсан, лекин тилчи эмассан. Тил ит-тобларини ўқимагансан. Шу жиҳатдан сенинг гапинг бизларни қаноатлантира олмайди», дейди. Абу Мансурнинг бу гапи Ибн Синога қаттиқ тегиб кетади ва у шундан кейин уч йил мобайни-

да тилни ўрганишга қаттиқ киришиб, тил ҳақида ёзилган кўп китобларни мутолаа қилади. Абу Мансур ал Азҳарийнинг тил ҳақидаги ва бошқа китобларини Хуросондан сўратиб олиб, қунт билан ўқийди. Шу тариқа у катта муваффақиятга эришади. Кейин учта қасида яратади. Бу қасидаларини жуда кам ишлатиладиган сўзлар билан ёзади. Бундан кейин у учта рисола ҳам ижод қилади. Рисоланинг бирини Ибн ал Оmid услубида, иккинчисини ас Соҳиб услубида ва учинчисини ас Собий асарлари руҳи ва стилида ёзади. Сўнгра ёзганларининг ҳаммасини муқовалатади, жилди чармини тимдалаб ва ғижимлаб, амир Алауддавлага элтиб беради ва ундан мазкур китобларни, овга чиққанимда йўлда топиб олган эдим, кўриб мазмунини гапириб беринг, деб Абу Мансурга топширишни илтимос қилади.

Амир Алауддавла тилчини чақириб, Ибн Сино айтган гапни айтади-да, китобни унга беради. Абу Мансур уни кўздан кечириб, кўп жойларига тушуна олмай гаранг бўлади, шунда Ибн Сино унга қараб: «Сен бу китобдаги тушунолмаётган иборалар фалон китобнинг фалон жойида айтилган», дейди ва унга тил тўғрисидаги машҳур китобларни эслатади. Абу Мансур тилчи бўлмаган олимдан бу гапни эшитиб, қаттиқ изза тортади. Кейин у бу қасида ва рисолаларни Абу Али ибн Синонинг ўзи ёзганини пайқайди ва ундан кечирим сўрашга ҳамда ўзини оқлашга уринади. Шундан кейин Шайх — Ибн Сино «Лисонул Араб» («Араб тили») номли капитал асарини яратади.

Менимча, Ибн Сино илгаритдан ўйлаб юрган «Саломон ва Ибсол» ва «Юсуф қиссаси» асарларини мана шу пайтда ёзганга ўхшайди. Чунки уларда гоят подир сўзларининг мавжудлиги би-

лан Жузжонийнинг ҳикояси ўртасидаги яқинлик, бизнинг назаримизда, бунга гувоҳлик беради.

Шундай қилиб, Ибн Сино ўзининг кўп қиррали ижодида фаннинг турли тармоқларини қамраб ола билди. Бу унга табиатни яхшироқ тушунишга, инсонга ва унинг табиатига янада чуқурроқ кириб боришга имкон берди. У ўз умрида кўп адолатсизликларни, дарбадарликни кўрди, ҳар хил табақа кишилари билан яқиндан муносабатда бўлди. У элементар фанлардан тортиб то инсон руҳигача бўлган процессни зийраклик билан кузатди, инсоннинг оғир турмуши ва аҳволини кўриб, унинг дунёқараши камол топди. Ўрта асрнинг оғир шароитида умр кечирганига, бир жойда қатъий қўним тополмай, шаҳарма-шаҳар кезиб юрганига қарамай, кенг фикрга эга бўлди, шуҳрат қозонди. Олимни жаҳоншумул шуҳрат қозонишга олиб келган сабаблардан бири шу бўлдики, у ўз даврининг энг илғор, энг прогрессив ғояларига эргашиб, бу илғор ва прогрессив ғояларни ўз фикри ва хулосалари билан янада бойитди. Мана бу ҳол фан ва адабиёт тарихида бениҳоя катта аҳамиятга эга бўлди, чунки буюк мутафаккирнинг фалсафа ва адабиёт соҳаларига бағишланган асарлари Шарқ ва Ғарбнинг жуда кўп атоқли кишиларига самарали таъсир кўрсатди.

ИБН СИНОНИНГ УЗИ ЕЗГАН ТАРЖИМАИ ҲОЛИ¹

Отам балҳлик эди. Нуҳ бинни Мансур замонда у ердан Бухорога кўчиб келади ва Бухоро атрофидаги Хурмайсан² қишлоғида ҳокимлик қилиб, қишлоқни бошқариш билан шуғулланади. Бу қишлоқ энг йирик қишлоқлардан саналар эди. Унинг яқинида Афшана³ деган бир қишлоқ бор. Отам ўша қишлоқда онамга⁴ уйланиб, шу ерда туриб қолади. Мен шу қишлоқда туғилдим, кейин укам ҳам шу ерда дунёга келди. Сўнгра биз Бухорога кўчиб келдик. Мени қуръон ва адаб муаллимига топширишди. (Бу маҳалда) ёшим ўнга тўлган эди. Бу вақтда мен қуръонни ва адабларнинг кўпини билиб олган эдим. (Одамлар) менга ҳатто ажабланадиган ҳам бўлишди. Отам мисрликлар таълимотининг муҳлиси бўлиб, исмоилийлардан ҳисобланарди. Отам уларнинг нафс ва ақл ҳақидаги гаплари,

¹ Ибн Синонинг араб тилида ёзиб қолдирган бу таржимаи ҳоли Ибн Аби Усайбианинг «Уюнул анбоъ фи табақотил атиббо» («Табиблар даражасини белгилашда хабарлар булоғи» (II том, Миср, 1882 йил, 2—4-бетлар) китобидан олиб таржима қилинди.

² Ҳозирги Рометон.

³ Ҳозирги Исфана.

⁴ Онасининг исми Ситоро бўлган.

фикрларига қулоқ солиб юрарди. Кўпинча укам билан отам бу хусусда ўзаро суҳбатлашиб ўтиришарди. Мен эса уларнинг гапларини эшитиб, нима ҳақда сўзлашаётганликларини билиб юрар эдим, лекин уларнинг фикрига қўшилгим келмасди. Улар мени ҳамфикрдошликка даъват қила бошладилар. Улар фалсафа, ҳандаса (геометрия) ва ҳинд ҳисоби ҳақида ҳам суҳбатлашар эдилар.

Отам мени ҳинд ҳисобини биладиган бир кўкфурушнинг олдига юбора бошлади. Мен ундан ҳинд ҳисобини ўрганишга киришдим. Кейин Бухорога Абу Абдуллоҳ Нотилий келиб қолди. Уни файласуф деб аташар эди. Менга таълим берар деган умидда отам уни уйимизга жойлаштирди. Унинг келишидан олдин ҳам мен фикҳ¹ билан шуғулланар, шу мақсадда Исмоил Зоҳиднинг олдига қатнаб юрар эдим.

(Фикҳчиларнинг) тортишувчи ва (баҳлашувчиларга) эътироз билдириш усулларини ўрганиб олган ва шу туфайли (фикҳни) энг яхши биладиганлардан бири бўлиб қолган эдим. Кейин Нотилийдан «Исоғувчи»² китобини ўргана бошладим. Нотилий менга: «Жинс нима?» деб сўрасалар, «турли навлардан иборат бўлган кўп нарсалар жинс дейилади» деб жавоб бергин, деганида мен жинсни шундай таърифлаб бердимки, Нотилийнинг ўзи ҳам бунақанги таърифни илгари ҳеч эшитмаган экан. У бениҳоя таажжубланди. Кейин отамга мени илмдан бошқа нарса билан шуғуллантирмаслик кераклигини уқдирди.

У мендан қайси масалани сўрамасин, мен бу масалани ундан кўра дурустроқ тасаввур қилар-

¹ Мусулмон қонуншунослиги.

² Парфирийнинг «Мантиқ муқаддимаси» асари.

дим. Ниҳоят, ундан мантиқнинг юзаки масалалари (завоҳири мантиқ)ни ўргандим, лекин мантиқнинг нозик томонларидан у беҳабар экан. (Мантиққа) оид китобларни ва шарҳларни мустақил ўқий бошладим ва, ниҳоят, мантиқ илмини яхши билиб олдим. Шунингдек, Иқлидус¹ китобининг қолган қисмини ўзимча ҳал қилишга киришдим. Сўнгра «Мажастий²га ўтдим. Унинг муқаддимасини ўқиб бўлиб, ҳандаса шакллариغا етганимда, Нотилий менга шундай деди:

«Энди уни сен ўзинг ўқиб, ҳал қилишга кириша бер, кейин менга тушунганингни айтасан, мен сенга уларнинг тўғри ёки нотўғрилигини айтиб бераман». У кишининг ҳандаса шаклларидан хабари йўқ эди. Мен бу китобни ҳал қилишга киришдим. Қанчадан-қанча шаклларни унга мен тушунтириб бермаганимгача, у билмаган бўларди.

Кейин Нотилий мендан ажраб, Гурганчга³ жўнаб кетди. Сўнг «Фусус»⁴ китобини, табиийёт ва илоҳийётга бағишланган шарҳларни ўрганиш билан шуғулландим.

Менинг олдимда илм эшиклари кенг очилди. Кейин тиб илми (билан шуғулланишни) истаб қолдим ва шу соҳага оид китобларни ўқишга тушдим. Тиб қийин илмлардан эмас, шу сабабдан мен қисқа муддат ичида бу соҳада шундай ютуқларга эриша олдим-ки, ҳатто фозил табиблар ҳам келиб мендан тиб илмини ўрганадиган

¹ Эвклид — қадимги юнон математиги (эрамыздан олдинги 315—355 йил).

² Қадимги юнон олими Птоломейнинг (эрамыздан олдинги II аср) «Алмагеста» номли асари.

³ Ҳозирги Урганч.

⁴ Абу Наср Форобийнинг «Фусус ал ҳикам» асарини айтмоқчи.

бўлдилар. Беморларга ҳам қатнаш эдим. Орттирган тажрибаларим ёрдамида даволаш энчикларининг олдимда шундай кенг очилдики, уш таърифлаб бўлмайди. Шу билан бирга мен баъзан фикҳни (ўрганишга) ҳам қатнаш эдим ва (бу тўғрида) мунозара қилиб ҳам турардим. Бу вақтда мен ўн олти ёшга кирган эдим. Кейин яна бир ярим йил илм ва ўқишга берилдим: мантиқ ва фалсафанинг ҳамма бўлимларини (асосли равишда) қайта ўқиб чиқдим. Бу кезларда бирон кеча ҳам бутун тун давомида ухламас эдим, кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланмас эдим. (Мантиққа оид) бир қанча равшан ва аниқ қондаларни ёдладим. Ҳар бир ҳужжатни текшираётганимда бир қанча қийёсий муқаддималарни исбот қилиб, шу равшан муқаддималар нуқтаи назаридан ўша ҳужжатни тартибга солардим. Кейин муқаддималарнинг шартларини назарга олиб, улардан чиқадиган натижага қарардим. Ниҳоят, бу масалада ҳақнинг ҳақиқати менга аён бўлиб қолар эди... Кечқурунлари олдимга чироқни қўйиб олиб, то уйқу босгунча ўқиш ва ёзиш билан банд бўлардим. Агар уйқу босиб, ўзимни заифроқ сезсам, қувват учун бир қадаҳ ичимлик ичишга тутинардим. Кейин (яна) ўқишга тушардим. Ухлаётган вақтимда ҳам ўша ўнгимдаги масалаларни кўрардим. Шу тахлитда кўп масалалар тушимда менга аён бўларди. Шундай қилиб, ҳамма илмларни мустаҳкам эгаллаб олдим, инсоннинг қобилияти имкон берадиган даражада улардан хабардор бўлдим. Уша вақтда нималарни билган бўлсам, ҳозир ҳам ўшандайман; бугунги кунгача билимимни ундан оширолганим йўқ. Ниҳоят, мантиқ, табиёт, риёзий (математика, геометрия) илмларни яхшилаб ўргандим. Кейин илоҳиётни ўрганишга

ўтиб, «Метафизика» («Мо баъда табната» — «Табиатдан ташқари бўлган нарсалар») китобини ўқидим. Лекин унда ёзилганларни (ўқиб) тушунолмадим, бу китобни ёзган кишининг мақсади менга ноаниқ эди. Уни қирқ бор қайта ўқиб чиқдим. Менга бу китоб ҳатто ёд бўлиб кетди. Шунга қарамай, мен уни ва унинг мақсадларини барибир тушунолмадим. Ундан умидимни узиб, бу тушуниб бўлмайдиган китоб экан, деган (хулосага келган) эдим.

Кунлардан бир кун намози аср вақтида китобфурушнинг олдига бориб қолдим. Бир даллол қўлида муқоваланган (китоб)ни тутган ҳолда уни мақтарди. У мени ҳам ёнига чақириб, китобни кўрсатди...

Мен, бу илмни билишнинг фойдаси йўқ, деган хаёл билан (китобни) рад қилдим. Даллол менга, «Бу китобни ол, нархи арзон — уч дирҳам, эгаси пулга муҳтож», — деди. Мен китобни сотиб олдим. Қарасам, Абу Наср Форобийнинг (Аристотелнинг) «Метафизика» китоби мақсадлари ҳақида ёзган асари экан¹. Уйга кела солиб ўқишга тушдим. («Метафизика») дилимда ёд бўлиб қолгани сабабли, шу ондаёқ китобнинг мазмуни менга аён бўлди. Бундан жуда хурсанд бўлиб кетдим. Улуғ тангрига шукур қилиб, ўша куннинг эртасигаёқ камбағалларга анча нарса садақа қилдим.

Бу вақтда Нуҳ ибн Мансур Бухоро подшоси эди. Иттифоқо у бетоб бўлиб қолди. Табиблар унинг касалини аниқлай олмабдилар. Ўқишга

¹ Юнон файласуфи Аристотелнинг «Метафизика» асарига Абу Наср Форобий батафсил шарҳ ёзган. Ибн Сино бу ерда Форобийнинг ана шу шарҳи ҳақида гапиряпти.

қаттиқ киришим сабабли менниг номим улар ўрталықта машхур бўлиб қолган эди.

Шоҳ ҳузурда менниг ҳақимда гап бўлибди; мени чақирини сўрашибди. Мен бориб, табиблар билан бирга ишлаб, уни даволаганим сабабли, обрўйим ортиб кетди. Бир кун шоҳдан кутубхонасига киришга ва у ердаги тибга оид китобларни мутолаа қилишга рухсат сўрадим. Шоҳ менга рухсат берди. Мен кўп хоналардан иборат (кутуб)хонага кирдим. Ҳар бир хонада китобхандиқлари, бир-бирининг устига тахланган китоблар бор эди. Хоналарнинг бирида арабча китоблар, шеърлар, бошқасида фикҳга оид китоблар сақланарди. Шу тартибда, ҳар бир хонада фақининг маълум бир соҳасига оид китоблар тўп-ланган эди.

Кейин салафлар ёзган китоблар рўйхатини ўқиб чиқдим ва бу рўйхатдан менга керак бўлган китобларни талаб қилдим. Мен бу ерда кўпчилик халқ ҳатто номларини ҳам эшитмаган китобларни кўрдим. Ўзим ҳам уларни аввал кўрмаган эдим, бундан кейин ҳам кўрмадим. Ўша китобларни ўқиб, улардаги фойдали фикрларни билиб олдим, китобни ёзган ҳар бир олимнинг илмий даражасини аниқладим.

Ёшим ўн саккизга борганида бор илмларнинг ҳаммасини эгаллаб бўлган эдим. Ўша кунларда илмни ёддан билар эдим, лекин илмим ҳозирги кунда камолга етинди. Менниг билимларим ёшлигимда ўрганганларимдан иборат, ундан кейин янги бир нарса қўшилгани йўқ.

Абулҳасан ал Арузий деган бир қўшнимиз бўлар эди. У менда бор илмларнинг ҳаммасини ўз ичига оладиган бир китоб ёзиб беришни сўраган эди. Мен унга «Ал Мажмуъ» (тўплам)ни ёзиб бердим. Китобнинг номини ҳам шундай деб

қўя қолдим. Унга риёзиётдан бошқа барча илмларни киритдим. Уша маҳалда ёшим йигирма бирда эди.

Абу Бакр ал Барқий исмли асли хоразмлик бир қўшним бор эди. У киши табиатан фикҳ бўлиб, тафсир ва порсо (зоҳид)ликда ягона эди. Унинг ўзи ҳам бу илмларга мойил эди. (ал Барқий) мендан китобларга шарҳ ёзиб беришни илтимос қилди. Мен унга йигирма жилдча келадиган «Ҳосил ва маҳсул» деган китоб ёзиб бердим. Ундан кейин яна унга ахлоқ ҳақида «Китобу бирр вал исм» («Художўйлик ва гуноҳ китоби») деган асар ҳам ёзиб бердим. Бу икки китоб ҳам бир нусхадан ёзилган бўлиб, ундан бошқа кишиларда йўқ. У (қўлидаги китобларини) ҳатто нусха кўчириб оламан деганларга ҳам бермаган.

Кейин отам ўлиб қолди, аҳвол бутунлай ўзгариб кетди. Шоҳ хизматига киришга (мажбур) бўлдим. Сўнгра зарурат мени Бухорони тарк қилишга, (Гурганчга кўчиб кетишга) мажбур қилди. У ерда илмни қадрловчи Абул Ҳусайн ас Саҳлий вазир эди. У ернинг амири Али бин Маъмун ҳузурига бордим. Эгнимга тайласон ва тахтулханакли фикҳлар кийимини кийиб олгандим. Мен каби кишига кифоя қиладиган миқдорда ойлик тайин қилишди. Кейин зарурат Нисога кўчишга мажбур қилди. Сўнг Обивардга, ундан Тусга, Тусдан Шаққонга, ундан Самниқонга, Самниқондан Хуросон чегараси — Жожармга, ундан Журжонга кўчиб юришга мажбур бўлдим. Кейин Амир Қобуснинг олдига киришга қасд қилдим. Шу орада Қобусни тутишиб қалъалардан бирига қамаб қўйишган эди. У ўша ерда ўлди. Кейин Деҳистонга¹ кетдим, у ерда менга

¹ Бунгача келтирилган шаҳарлар номларининг ҳаммаси Хуросон шаҳарларининг номларидир.

Абу Убайд Жузжоний қўшилди. Мен уига ўз қолимдан қасида ёзиб бердим. Қасидада мана шу байт ҳам бор эди:

Мен улуғ бўлганимда, Миср (дай кенг жой) ҳам менга торлик қилиб қолди.

Меннинг қийматим ошгач, харидорим ҳам топилмай қолди¹.

¹ Буюк табиб ва мутафаккир адибнинг ўзи ҳақида берган маълумотлари шу ерда тугайди. Ибн Синонинг бундан кейинги ҳаёти ва илмий фаолиятини унинг шогирди Абу Убайд Жузжоний ёзиб қолдиради.